



UOT 330.1:330.8  
JEL N00

**SƏMƏNDƏROV S.S.**  
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu,  
iqtisad elmləri doktoru  
seyfeddinsamandarov@mail.ru  
**QULİYEV Z.Q.**  
t.ü.f.d, dos.  
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,  
İctimai elmlər kafedrası  
hseva@list.ru

## **XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIALİST CƏMIYYƏTİNİN İDARƏETMƏ STRUKTURLARININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASINA ALTERNATİV YANAŞMALAR**

### **Xülasə**

**Tədqiqatın məqsədi-** Azərbaycanın sovetləşməsi illərində alternativ fikirlərin araşdırılmasıdır

**Tədqiqatın metodları-** analiz, sintez, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, induksiya

**Tədqiqatın nəticələri-** Azərbaycanın sovetləşməsi illərində iqtisadi məsələlərin həlli ilə bağlı alternativ fikirlər müəyyənləşdirilmişdir.

**Açar sözlər:** ictimai fikir, doktrina, marksizm, millət, milli maraqlar

### **GİRİŞ**

Uzun illər ərzində keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da elmi və ictimai fikir, milli iqtisadi dünyagörüşü rəsmi sovet-marksist doktrinasının təsiri altında formalaşmaq və inkişaf etmək məcburiyyətində idi.

Cəmiyyətin bir çox siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial problemlərinin həlli yolları marksizm klassiklərinin fikirlərinin sovet partiya rəhbərlərinin təqdimatı əsasında formalaşmış əhkamlara görə müəyyənləşdirilirdi.

Belə bir məhdud zəmində, xüsusən də repressiyaların tüğyan etdiyi bir şəraitdə (XX əsrin 20-30-cu illərində) Azərbaycan ictimai-iqtisadi fikrində mövcud sosializm quruculuğu prosesinin geidşatından narazı qalan, alternativ ideyalarla çıxış edən azərbaycanlı mütəfəkkir, partiya və dövlət xadimlərinin fikirlərinin araşdırılması zərurəti hiss olunur. Bu ideyaların tədqiqi hər şeydən öncə Azərbaycanda milli dövlətçilik quruculuğu tarixinin ən çətin və ağır bir dövrünün işıqlandırılmasına imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan milli ictimai fikrində diqqəti iki əsas istiqamət cəlb edir. Birinci istiqamət rəsmi olaraq cəmiyyətdə üstün və hegemon olan marksist ideyaları qəbul edən partiya, dövlət və xadimləri idi.

Sözgedən istiqamətin tərəfdarlarının başlıca məqsədi bir tərəfdən tam müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının qurulması, həmçinin sosialist dövləti quruculuğu prosesinin milli-mədəni ənənələrlə, etik-mənəvi dəyərlərlə uzlaşdırılması idi isə, digər tərəfdən bu dövlət quruculuğu prosesinin Sovet Rusiyasında baş verən proseslərlə tam inteqrasiyasının labüdlüyü və zəruri olmasını da onlar birmənalı olaraq qəbul edirdilər (*mili təmayülçülər*).

Tədqiq edilən illər ərzində Azərbaycan ictimai fikrində (*siyasi, iqtisadi, fəlsəfi, sosioloji*) diqqəti daha bir istiqamət cəlb edir. Həmin ideyaların ardıcılıarı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bərqərar olmuş bütün siyasi, iqtisadi və sosial institutların yenidən bərpası, Azərbaycanın yenidən əsarət altına düşməsinin qarşısının alınması uğrunda mübarizə aparırdılar (*milli təsanüdçülər*).

***XX əsrin 20-30-cu illərində formalaşan Azərbaycan milli sosial-iqtisadi konsepsiyaları (milli təmayülçülük və milli təsanüd).***

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında bir qrup azərbaycanlı kommunistlərin fəaliyyəti və mühakimələri milli təmayülçülük adı altında kəskin tənqid edildi, onlara qarşı bir sıra ittihamlar irəli sürüldü.

Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan dövrdə imperiya mərkəzində olduğu kimi milli ucaqlarda və o cümlədən Azərbaycanda da partiya, dövlət və təsərrüfat orqanlarının liderləri yeni, sosialist dövləti və cəmiyyətinin quruculuğu ilə bağlı vüsətlənən diskussiyalarda iştirak etməyə başladılar. Diskussiyalar müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni və s. kimi məsələlər ətrafında gedirdi və şəxsiyyətlər, siniflər, millətlər və dövlətlərarası münasibətlərin yeni əsaslar üzərində qurulması və tənzimlənməsinə xidmət edirdi.

İlk baxışdan elə görünə bilərdi ki, baş verənlərin əsas səbəbi Moskvada baş verən ideya-siyasi, hakimiyyət uğrunda partiya və dövlət daxilində müxtəlif qrupların və liderlərin arasında baş verən mübarizənin əks sədasıdır. Belə bir kontekstdə qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə Azərbaycan kommunist elitası içərisində iki qrup *milli təmayülçülər və beynəlmiləl qrup* fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası daxilində formalaşmış həmin qrupları partiyada “sol” və “sağ” qanad kimi təqdim edirdilər.

N.Nərimanov, H.Sultanov, S.M.Əfədiyev, D.Bünyadzadə və b. partiyanın tərkibində “sağ” qanada məxsus liderlər hesab olunurdular [3, VI c., s.90].

Tarixi reallıqların tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər hesab edirlər ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasına mənsub olan partiya üzvləri beynəlmiləlçi şüarlarla Moskvanın dəstəyinə almaq istəyirdilərsə, sağ təmayülçülər əsasən yerli əhalinin dəstəyini almaq üçün milli dəyərlərin qorunması, yerli əhali arasında müxtəlif sosial qrupların maraqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edirdilər.

Sağ təmayülçülərin imkan və səlahiyyətləri olduqca məhdud idi. Onların partiya və hökumət tədbirlərindəki hər bir çıxışı, atacaqları addımları sentristlər tərəfindən ciddi nəzarət altında idi.

Sağ təmayülçülərin ilk ciddi narazılıqları Azərbaycan ərazilərinin ilhaq edilməsi, digər respublikalara verilməsi zamanı özünü büruzə verdi. Eyni zamanda milli təmayülçülər respublika hüdudlarında azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tanınması, respublikada kargüzarlığın azərbaycan dilində aparılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Qeyd edilən məsələlərlə əlaqədar N.Nərimanov müxtəlif kürsü və auditoriyalarda ciddi və arqumentləşdirilmiş tərzdə çıxışlar edirdi [8, s.59-61, №3, 2011]. Ümumiyyətlə Nərimanov Sovet sistemi şəraitində bolşevik ideologiyası ilə ölüm-dirim mübarizəsinə qalxan “milli təmayüllü” siyasətin banilərindən sayılır. [7. s.38, №2 (30),2010]

N.Nərimanov kənd əhalisindən ərzaq məhsullarının, taxılın, ev heyvanlarının dəfələrlə və mütəmadi olaraq müsadirə edilməsini adı soyğunçuluq kimi dəyərləndirmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1920-ci ildə AK(b)P-nin II qurultayında N.Nərimanovu burjuaziyaya, sahibkarla mübarizə aparılmasına liberallıq etməsi, azərbaycanlılara kədr məsələsində xüsusi diqqət göstərməsi ilə tənqid edirdilər [6, s.37]

Ümumiyyətlə, 1921-1924-cü illəri Azərbaycan milli təmayülçülərinin fəaliyyətinin ilk dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Bu dövrdə milli təmayülçülərinin formalaşmaqda olan mübarizə proqramlarının əsas istiqamətləri aşağıdakılar idi:

1. Partiya və dövlət idarəçiliyinə azərbaycanlı kadrların cəlb edilməsi, milli kadrların hazırlanması və irəli çəkilməsi üçün süni yaradılmış bütün əngəllərin aradan qaldırılması;

2. Müvafiq əfv komissiyalarının yaradılaraq əsassız həbs edilmiş şəxslərin azadlığa buraxılmasının qanuni proseduralara uyğun təşkili;

3. Əhalini aclıq və səfalətə sürükləyən bütün müsadirə tədbirlərinin dərhal dayandırılması;

4. Respublika əhalisini ilkin və zəruri tələbat məhsulları ilə təmin edilməsini yaxşılaşdıran bütün resurs və imkanlardan istifadə edilməsi;

5. Respublikada ticarət-iqtisadi əlaqələrin canlandırılması üçün heç olmasa kiçik ticarətə icazə verilməsi [7, s.37, №2 (30), 2010] .

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanovun qəfil dünyasını dəyişməsi Azərbaycan kommunistlərinin sağ

qanadına məxsus olan partiya qrupunun mövqeyinin bir qədər də zəifləməsinə səbəb oldu. Milli təmayülçülərin ünvanına respublikada müxtəlif nəşr orqanlarında nərimanovçuluq adı altında ittihamedic materiallar dərc edildi.

N.Nərimanovun ölümündən sonra Azərbaycanda milli təmayülçülərin fəaliyyətinin təşkili və istiqamətləndirilməsində E.Xanbudaqov, M.Xanbudaqov, S.M.Əfəndiyev, B.Talıblının adları xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

1924-cü ildən milli təmayülçülərə Azərbaycan Kommunist Partiyasının baş katibi E.Xanbudaqov rəhbərlik edirdi. Bu dövrdə sağ təmayülçülərinin əsas tələbləri aşağıdakılar idi:

- Mərkəzin Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsinin dayandırılması və bu tələbi tam olaraq əsaslandırıldı: Azərbaycan öz inkişafında elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, milli kadrlarla idarə edilə bilər, lakin mərkəzi idarəetmə orqanlarında əngəllər yaradılaraq, milli kadrlar ittiham edilir;

- Milli kadrların əsassız ittihamları dayandırılın;

- Rəhbər orqanlardan (dövlət və partiya orqanları, dövlət və kooperativ müəssisələrin rəhbərləri) azərbaycanlıların sıxışdırılması dayandırılın [4, s. 220-21].

Azərbaycanda milli təmayülçülərin narazılığına səbəb olan daha bir ciddi məsələ kimi, respublika büdcəsinin gəlirlərə qeyri adekvat formalaşdırılması, kəskin büdcə kəsirinin hiss olunması, nəinki sosial problemlərin həlli, hətta respublika iqtisadiyyatının cari məsələlərinin həlli üçün mərkəzdən kifayət qədər vəsaitin ayrılması idi [1, s.23].

Azərbaycan Kommunist Partiyasında fəaliyyət göstərən partiya qrupu ziyankar, milliyyətçi hərəkət, “xanbudaqovçuluq” adlandırıldı. Onların məsələsi Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasının VI qurultayında və 1924-cü ilin aprel-may aylarında Bakı Partiya konfransında müzakirə olundu [2, III c., s.329].

Baxmayaraq ki, sağ təmayüllü kommunistlərə ciddi təzyiqlər göstərilirdi, onlar öz fikirlərini, tənqidi çıxışlarını etmək üçün yaranmış bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Məsələn 1928-ci ildə iyun ayında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində milli kadrların partiya və dövlət orqanlarına irəli çəkilməsi məsələsi ətrafında ciddi diskussiyalar gedirdi.

Diskussiyalar zamanı S.M.Əfəndiyev xüsusi olaraq qeyd etdi ki, vəzifə pillələrində irəliləyiş və inkişaf bütün kommunistlərin, o cümlədən azərbaycanlı kommunistlərinin təbii hüququ, haqqıdır. Sadə azərbaycanlılar vəzifə irəliləyişlərinin onlar üçün olmamğından narazıdılar. Təxmini olaraq belə bir məzmununda çıxış Bakı Komitəsinin üzvü H.Cəbiyev də etmişdi [11, s. 390-391].

Daha sonra diqqəti 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Azərbaycan Komsomolunun qurultayı cəlb edir. Qurultayda gənc kommunistlər məsələ qaldırdılar. Azərbaycanın nefti, balıq kürüsü, ipəyi hara gedir, hansı məqsədlər üçün istifadə edilir. Azərbaycan büdcəsi nə üçün öz sərvətlərindən əldə edilən gəlirlərə adekvat deyildir. Belə bir çıxışlar zəminində sağ təmayüllü kommunistlər təklif edirdilər:

- Konstitusiyaya yenidən baxılın və müəyyən dəyişikliklər edilsin (Azərbaycan dövlətinin hüquqları bərpa edilsin);

- Respublikanın resurs potensialına uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı, o cümlədən Azərbaycan sənayesi inkişaf etdirilsin;

- Mineral və xam resurslar ilk növbədə yerli sənayenin ehtiyacları üçün istifadə edilsin.

Sağ qanada məxsus olan Azərbaycanlı kommunistlərin tələbləri sentrist dairələrdə sovet dövlətinə qarşı təhlükə kimi qiymətləndirildi, həmin ideyaların daşıyıcıları ciddi olaraq cəzalandırıldılar [13, s.59-62].

Belə bir zəmində xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sağ qanada məxsus olan partiya nümayəndələri ictimai-iqtisadi və sosial prosesləri sinfi mövqedən deyil, milli özünüdərk mövqeyindən nəzərdən keçirirdilər [5].

Azərbaycanlı sağ kommunistlərin ideyaları öz dövrünü qabaqlayan ideyalar kimi qiymətləndirilə bilər.

Milli təmayülçülərin çıxışlarında, ideya və mühakimələrində aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi:

- Milli təmayülçülər çox cəhətli və çox şaxəli maraqların uzlaşdırılmasında elə bir ahəngdarlığa nail olunmasına çalışırdılar ki, burada milli maraqlar kölgədə qalmasın, hər bir xalq və millət, o cümlədən Azərbaycan milləti öz inkişafından geri qalmasın. Bütün sahələrdə siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial, mədəni sferalarda milli inkişaf potensialını reallaşdırmağa bilsin və bununla da milli maraqlarının qorunması təmin edə bilsin.

Sovet idarəçiliyi praktikası dövründə xalq və millətlərin, o cümlədən Azərbaycan millətinin institusional-iqtisadi, sosial-siyasi və sosial-mədəni hüquq və maraqları ciddi ziyan gördü.

Fikrimizi bir qədər fərqli sözlərlə ifadə edərək, deyilən fikrə aydınlıq gətirmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə milli inkişaf perspektivlərinin yarımçıqlığı ilə millət və xalqlar o cümlədən Azərbaycan milləti razılaşmadı. Nəhayət XX əsrin 90-cı illərindən etibarən tam müstəqillik ideyasının reallaşdırılması və yaxud qəsb edilmiş dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpası tarixi həqiqətə çevrildi.

Burada diqqəti cəlb edən əsas məqam isə milli təmayülçülərin təqdim etdiyi müstəqil və milli sosialist dövləti modelinin formalaşması və inkişafı istiqamətində ideyaların irəli sürülməsidir. Həmin ideyaların reallaşdırılması böyük ehtimal ilə, son nəticədə qərbdə sosialyönlü, bazar və planlaşdırmanın, milli və global dəyərlərin uzlaşdırıldığı bir cəmiyyətin, həmin cəmiyyətə uyğun idarəetmə modelinin formalaşmasına yaxın dövlət modelinin təşəkkül tapmasına gətirib çıxaracağı ehtimalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet praktikasında dövlət idarəetməsi, ictimai, sosial qaydaların təşəkkülü prosesində həddindən artıq mərkəzləşdirilmənin müşahidə edildiyi bir şəraitdə milli maraqların qorunması istiqamətində heç bir imkanın olmadığı bir zəmində inzibati-amirlik sisteminin bərqərar olması və idarəetmə institutlarının öz inkişaf limitini bitirməsi və tənəzzülü baş verdi.

#### ***Milli həmrəylik (milli təsanüd) konsepsiyası***

Tədqiq edilən dövrdə milli həmrəylik konsepsiyasının əsasını spesifik milli təsərrüfatçılıq ideyaları təşkil edirdi. Həmin ideyaların ardıcılıqları M.Ə.Rəsulzadə və mühacirətdəki azərbaycanlılar idi. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə kommunizmə və faşizmə qarşı qoyduğu milli təsanüd (həmrəylik) ideyasını 1930-1940-cı illərdə irəli sürmüşdür [4, s.269].

M.Ə.Rəsulzadə özünün “Milli Təsanüd”, “Millət olmaq əzmi”, “Millətçilik-Patriotizm” və digər məqalələrində milli dünyagörüşü və Azərbaycan üçün məqbul sayılacaq milli iqtisadi konsepsiyanın baza dəyərləri ilə əlaqədar dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Deyilən fikrə aydınlıq gətirilməsi üçün müəyyən iqtibasların da gətirilməsi yerinə düşərdi:

M.Ə.Rəsulzadə “Millət olmaq əzmi” məqaləsində milliyyət və millət anlayışlarının fərqli məzmunlarına diqqət yetirərək yazırdı: *“Millət anlamını ifadəsi üçün dilimizdə iki söz vardır: milliyyət və millət. Bunlardan birincisi lisani (dil), dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi isə bu topluluqda doğan ümumi bir iradəni anladır*” [9, s.29].

“Millət” və “milliyyət” anlayışlarının məzmununun “Millətçilik-Patriotizm” məqaləsində də izahını davam etdirərək M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *“milliyyət etnik bir anlam ikən, millət siyasi anlamdır”- dedik...; milliyyət müəyyən şərtlər və hadisələr nəticəsində vücuda gəlmiş statik (müstəqər) varlıqdır, millət isə bu statik varlığın süurlaşan dinamik (fəal) bir şəklidir*” [9, s.31].

M.Ə.Rəsulzadənin milliyyətçilik, inrenasionlasit və kosmopolit dünyagörüşlərinin məzmunlarının şərhilə əlaqədar fikirlərinə də diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. M.Ə.Rəsulzadə “Milli Birlik” məqaləsində yazırdı: *“Millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi “Milli birliyi” mühafizə etməkdir. Bu, millətçilik fikrinin əsası və təməlidir. İnternasionalist və kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya çıxan marksizm, kommunizm, anarxizm kimi doktrinaların əsil qayəsi milli birlik və bütünlüyü parçalamaq və pozmaqdır. İctimai sinif və zümrələr arasında ixtilaf və ziddiyyət təhriki və hüsumət ihdası (düşmənçilik) bu məqsədlə edilir. ... yıxıcı və çökərdici internasionalist və kosmopolit fikirlərin önünə ancaq milli bünəni (özünü) qüvvətləndirmək və sağlamlaşdırmaq şərti ilə keçilə bilər*” [9, s.33].

M.Ə.Rəsulzadə “Şəkilcə də, möhtəvacə da ruslaşdırma” məqaləsində sovet dövründə milli iradənın təqib və təzyiqlər altında olmasına diqqəti yönəldərək yazırdı: “*Sovet hakimiyyətinə düşən millətlər **sosialist kosmopolitizmi ilə** aldadılırdı. Milliyyətçiliyin şovinizm, vətənsəvərliyin də kapitalistcə bir aldatma olduğu hər tərəfə və hər kəsə israrla təlqin olunurdu*” [9, s. 45].

M.Ə.Rəsulzadənin milli təsərrüfatda münasibətlərin təşkili bağlı ideya və nəzəri mühakimələri də xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

Məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə “Milli Təsənüd” məqaləsində yazırdı: “*Nə fərdi hürriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiyası ilə sərmayə istibdadı nə də insanları mənliyindən çıxararaq bir kölə və maşın halına gətirən kommunizm əsarəti! Nə mütləq liberalizm, nə də kollektivizm! O halda: ikisini təlif (uzlaşdırən) edən solidarizm = təsənüd (həmrəylik). Təsənüdçülükdə əsri mədəniyyətin əsasını təşkil edən hürriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları bakıdır. Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyd, surf zabitə (polis) vəzifəsinə mükəlləf (borclu) bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hürriyyət də, mülkiyyət də mütləq deyil məşrutdurlar (şərti). Şərt isə ümuminin mənfəəti və dövlətlə millətin salamatlığıdır*” [9, s.26-27].

Təbiidir ki, yuxarıda səslənən fikirlərə hər hansı bir əlavə şərhə ehtiyac olmasa da bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhz M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində millət, milli dünyagörüşü, milli təsərrüfatda iqtisadi münasibətlərin təşkili və qurulması ilə əlaqədar sistemli, geniş, hərtərəfli və müfəssəl ideyalar mövcuddur.

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə kommunist və digər solçu ideologiyaların opponenti kimi çıxış edərək, eyni zamanda milli ideologiyamızın iqtisadi motivlərinin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır.

Məhz belə bir kontekstdə yuxarıda nəzərdən keçirilən ideyaların Azərbaycan mühacirləri arasında yayılmasını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Fikrimizin təsdiqi üçün 30-cu illərin ikinci yarısında Müsavat partiyasının üzvlərinin xaricdəki fəaliyyətinə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi.

Bu xüsusda diqqəti 1936-cı ildə iyul ayında başlanan Azərbaycan Xalq Partiyası Müsavatın qurultayı cəlb edir. Qurultayın işində bütün Yaxın Şərq və Avropada Müsavat partiyasının qrup və təşkilatlarından nümayəndələr iştirak edirdilər. Qurultayda 1919-cu ildə qəbul edilmiş proqram redaktə olunaraq, yeni proqram qəbul olundu. Partiya proqramı iki hissədən ibarət idi. Birinci hissədə partiyanın ideoloji mübarizəsinin əsasları, ikinci hissədə minimum proqramın əsas prinsipləri müəyyən olunurdu. Partiya özünün ideoloji bazası kimi Azərbaycan vətənpərvərliyi, öz tarixi vəzifəsinin azad olunmuş Azərbaycanın digər Qafqaz xalqları və respublikaları ilə konfederativ birliyin qurulması olduğunu bəyan edirdi. Daha sonra məramnamədə ruslaşdırmaya və rus imperializminin bütün təzahür formalarına qarşı mübarizə aparılması bir məqsəd kimi bəyan edilirdi [13, s.389-390]. Lakin tədqiq edilən problemin mövzusu ilə əlaqədar diqqətimizi daha çox sosial məsələlərlə əlaqədar səslənən müddəalar cəlb edir, çünki həmin məsələlərin həlli bağlı irəli sürülən nəzəri formula bütünlükdə konsepsiyanın adının formalaşmasına, həmin formulanın nəzəri müddəalarının həyata keçirilməsi isə spesifik bir milli dövlət idarəçiliyi modelinin təşəkkül tapmasına xidmət edirdi.

Partiya məramnaməsində deyilirdi ki, sosial dünyagörüşü məsələlərində partiyada *solidarizm* prinsipinə üstünlük verilir. Bu prinsipdə bütün ictimai maraqların, şəxsiyyətin, millətin və dövlətin maraqları bir-biri ilə vəhdət, barışıq halındadır. Partiya milli birlik və ictimai həmrəylik mövqeyində dayanaraq əhalinin bir hissəsinin digər hissəsi üzərində hökmranlığını inkar edir, bir millətin tərkib hissəsi kimi siniflər arasında mübarizə deyil, barışıqə nail olunması partiyanın əsas sosial dünya görüşü kimi başa düşülməlidir. Bütün bunlar əsasında partiya Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyinin bərpa olunmasını; 1934-cü ildə nəşr edilən Qafqaz Konfederasiyası paktının reallaşdırılmasını; kiçik sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsinin, bütün torpaqların dövlət torpaq fonduna daxil edilməsinin ləğvini və kəndlilərə onlara yetəcək qədər torpaqların paylanmasını; torpağın tam olaraq öz sahibinə, kənd-

təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçısı olan kəndlilərə verilməsini; ticarət azadlığını tələb edirdi. Burada eyni zamanda xüsusi mülkiyyət tanınmaqla, kəndli əməyi və kiçik sənayenin dövlət himayəsinə keçməsi, iri müəssisələrin ya dövlət ya da ictimai təşkilatlar tərəfindən idarə olunması nəzərdə tutulurdu və qeyd olunurdu ki, partiya fəhlələrin sənaye müəssisələrinin mənfəətinə şərik olmasına, fabriklər və zavodların texniki və iqtisadi inkişafında maraqlı olması tərəfdarıdır.

İşçi qanunvericiliyi fəhlələrə Avropa ölkələrində olduğu kimi normal iş şəraiti yaradılmasına xidmət etməlidir. Xalq təhsili sahəsində partiya türk mədəniyyətinə, milli tarixi dəyərlərə və müstəqillik, azadlıq ideyalarına, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq, müasir elmi və texniki biliklərlə silahlanmış vətəndaşların yetişdirilməsini məqsəd kimi bəyan edirdi [13, s. 390-391].

Qeyd etmək lazımdır ki 1936-cı ilin avqustunda Varşavada keçirilən konfransda Müsavat partiyasının “Yeni proqram əsasları” qəbul edildi. Burada bəzi fərqli cəhətlər kimi aşağıdakı faktlar qeyd edilə bilər. 1917-ci il proqramında Müsavatın “Milli İstiqlal və ya muxtariyyətə malik olmayan bir millət hürryyət və mədəniyyəti hifz etməz” tezisı səslənirdi. Yeni proqramda deyilirdi ki, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus istilasından qurtaracaq, qeydsiz şərtsiz müstəqil dövlət halında yaşayacaq. Birinci proqramda millətin siniflərdən ibarət olduğu və Müsavatın zəhmətkeş xalqın mənafeini müdafiə etdiyini bildirən tezis səslənmişdisə, Yeni proqram əsaslarında “*Milli Təsəvvüd (Həmrəylik)*” nəzəriyyəsi irəli sürülürdü [10, s.23]. Qeyd etmək lazımdır ki, Müsavat partiyası sonrakı illərdə də mühacirətdə Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiəsi istiqamətində öz fəaliyyətini davam etdirdi. Deyilən fikri 1949-cu ildə fevralın 1-də M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılması və məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi sübut edir [10, s.23].

Tarixi faktların təhlili əsasında ümumiləşdirmələr apararaq xüsusi olaraq qeyd edilməsində yarar vardır ki, 20-ci illərin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə və onun ardıcıllarının iqtisadi məsələlərin həllindəki mövqeləri sosial ədalətin təmin olunmasına istiqamətlənmişdisə, 30-cu illərin sonlarına doğru sosial barışa, sosial həmrəyliyə nail olunmasına yönəldilmiş ideyaların səslənməsi üstünlük təşkil edirdi. Burada rüşeym halında da olan milli təsərrüfatçılıq konsepsiyasının bəzi elementlərinə, solidarizm və korporativ mülkiyyətçilik ideyalarının elementlərinə rast gəlmək mümkündür.

Deyilən fikirlərə bir də onun əlavə edilməsi yerinə düşərdi ki, M.Ə.Rəsulzadə və bütünlükdə mühacirlərinin əsərlərində bolşeviklərin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət antisosial məzmunlu siyasət, sovet dövlətinin milli və xarici siyasəti isə davakar, işğalçı siyasət kimi dəyərləndirmişdir.

Mühacirətdə olan Azərbaycan ziyalıları öz əsərlərində kommunist eksperimentlərinin sovet milli respublikalarında gec tez iflasa uğrayacağını və müstəqilliyimizin yenidən bərpa olunacağını fikrini əsaslandırırırdılar [12, s.78-83, №1, 1984 ].

Azərbaycan mühacirləri öz əsərlərində sovet ideologiyasında cəmiyyətdəki bütün ziddiyyətlərin sosializm şəraitində həll olunması fikrinin gerçəklik ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını yazaraq, sadəcə insan iradəsi və mənafeələrinin totalitar cəmiyyətdə ağır təzyiq altında olduğunu qeyd edirdilər, gec tez azadlıq meyllərinin təmin olunmasının labüdlüyü fikrinə inamı heç zaman itirmirdilər. Bu fikirlər isə öz növbəsində avstriya iqtisadçıları L.Mizes, F.Hayekin fikirlərinə yaxın dəyərləndirmələr kimi qiymətləndirmək olar.

## NƏTİCƏ

XX əsrin 20-30-cu illərində cəmiyyətdə münasibətlər sisteminin və dövlət idarəçiliyi formasının təşəkkülü ilə bağlı iki mühüm istiqamət diqqəti cəlb edir. Birinci istiqamət N.Nərimanovun başladığı milli təmayülçülər hərəkatı idi.

Milli təmayülçülər Azərbaycanda tam müstəqil, milli-sosialist dövlətinin bərqərar olması, eyni zamanda RSFSR də baş verən cəmiyyət və dövlət quruculuğuna uyğun, sosializmin nəzəriyyədən praktikaya tətbiq olunduğu coğrafi və institusional sferaya inteqrasiya olunmuş dövlət və cəmiyyət quruculuğu modelinin tərəfdarı idilər. Bu ideyanın əsasında isə spesifik sovet qloballaşması ideyasını özündə əks etdirən “Bütün ölkələrin proletarları birləşsin” şüarındakı məqsədlər təşkil edir. Doğrudur

həmin şüar özü-özlüyündə əsas məqsədi sosialist inqilabının ixracı təşkil etsə də, milli təmayülçülər sovet və sosialist həmrəyliyi çərçivəsində milli maraqların və hüquqların qoruna biləcəyinə inanırdılar.

20-30-cu illərdə ikinci istiqamət kimi M.Ə.Rəsulzadənin öndərliyi ilə azərbaycanlı mühacirlərin, milli demokratların və yaxud milli həmrəylik ideyalarının ardıcılarının fikirləri qeyd edilə bilər. Ümumiyyətlə həmin ideyaların reallaşdırılması nəticəsində milli və ümumbəşəri idarəetmə praktikasının sintezinə əsaslanan idarəetmə formasının, xüsusi, spesifik modelin bərqərar olması nəzərdə tutulurdu.

Bu modelin xüsusiyyətlərini əks etdirən əsas ideyalar aşağıdakılar idi:

- Dövlət sosialyönümlü olmalı;
- Bazar və dövlət tənzimlənməsi arasında optimal tarazlıq yaradılmalı;
- Milli və müstəqil dövlətin bütün komponentləri (sosial-iqtisadi elementlər və institutlar) yenidən bərpa edilməli inkişaf etdirilməli ;
- milli şovinizmdən uzaq milli dövlət təəssübkeşliyinin cəmiyyətin bütün sosial qrupları arasında həmrəyliyə nail olunması ilə artırılması.

### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanova T.A., Azərbaycan rəhbərliyində siyasi qruplaşmalar və onun respublikanın ictimai-siyasi həyatına təsiri (XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısı-30-cu illər)// Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2012, 30 s.

2. Azərbaycan tarixi. (Üç cildə). 3-cü cild. Bakı, «Elm», 1973, 548 s.

3. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, VI cild (1920-ci il aprel-1941-ci il iyun), Bakı, “Elm”, 568 s.

4. Ələkbərov F. Q.. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış(II hissə). Bakı, «Elm və təhsil», 2014

5. Həsənov H., Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti// Bakı 2005, 248 səh.// [www. history. az/ pdf .php?item\\_ id=20110525124933204&ext=pdf](http://www.history.az/pdf.php?item_id=20110525124933204&ext=pdf)

6. Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti// *tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı*), Bakı 2004, 40 s.

7. Həsənov H., Nəriman Nərimanov : milli ruh və siyasi təfəkkürün vəhdəti//Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər (elmi-nəzəri jurnal), Bakı 2010 №2 (30), s. 18-40

8. Məmmədova Ş.R., Milli kommunistlər, yaxud millətçi kommunistlər// Balı Universitetinin Xəbərləri, Humnaitar elmləri seriyası (Tarix), 2011, №3, s. 55-63)

9. Rəsulzadə M. Ə., Milli Birlik : Bakı, “Çıraq” 2009, s.29

10. Orucova M.R. “ Müsavat partiyasının Azərbaycanda və xaricdə fəaliyyəti (1911-1992-ci illər), ( *tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı*), Bakı 1999, 29 s

11. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе / Й. Баберовски ; [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. — М. : Российская политическая энциклопедия ( Р О С С П Э Н ) : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. — 855 с.

12. Гарибов А.А. Формирования и развитие Азербайджанской экономической мысли в переходный период от капитализма к социализму // «Известия АН. Азербайджанской ССР», экономика, 1984, № 1, стр.78-83

13. Гулиев В. (составитель) Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польшу (30-ые годы XX века). Баку: Озал, 2011, 548 с.

14. Расулзаде М.Э., Сборник произведений и писем// Москва, «Флинта», 2010, 368 с.

**Самандаров С.С.**  
**Доктор Экономических наук**

Институт Экономики НАНА  
seyfeddinsamandarov@mail.ru

Гулиева З.Г.  
доцент, доктор философии по истории  
Азербайджанский Государственный  
Университет Нефти и промышленности,  
Кафедра общественных наук

**“Альтернативные рассуждения в период становления и формировании  
социалистического общества в 20-30-годы XX столетия в Азербайджане”**

**Резюме**

**Цель исследования** – исследуются альтернативные рассуждения во время советизации  
республики

**Методы исследования** - анализ, синтез, системный подход, сравнительный анализ,  
индукция

**Результаты исследования**-выявлены альтернативные идеи при решении  
экономических проблем.

**Ключевые слова:** общественный мысль, доктрина, марксизм, нация, национальные интересы

Samandarov S.S.  
Doctor of economic science  
The Institute of Economics of the ANAS  
seyfeddinsamandarov@mail.ru

Guliyeva Z.G.  
Associate Professor, Doctor of Philosophy in History  
Azerbaijan State University of Oil and Industry  
Department of Social Sciences

**Alternative discourse in the period of the formation a socialist society in the 20-30s of the  
twentieth century in Azerbaijan ”**

**Summary**

*The purpose of the study is to explore alternative reasoning during the Sovietization of the republic.*

*Research methods* - analysis, synthesis, systems approach, comparative analysis, induction

*The results of the study* revealed alternative ideas when solving economic problems.

*Key words:* public thought, doctrine, marxism, nation, national interests

**Daxil olub:** 14.05.2019